

Egy fontos forrásfeltárás tanulságai

Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919-1944. Szerkesztette: Bán D. András, Diószegi László, Fejős Zoltán, Romsics Ignác (főszerkesztő) és Vinnai Győző. Budapest, Teleki László Alapítvány 1995. 732 p. (A Magyarságkutatás könyvtára XVI.)

A magyar kisebbségkutatásban a nyolcvanas évek végétől alapvető szerkezeti és szemléleti változások történtek. 1989-től egymás után jelentek meg a kifejezetten etnikai, kisebbségi problémákkal foglalkozó folyóiratok (Regio, Kisebbségkutatás, Pro Minoritate, Magyarság és Európa, Barátság, Magyar Kisebbség) és könyvsorozatok (Magyarságkutatás Könyvtára, Regio Könyvek, Antropológiai Műhely, Kárpátaljai Magyar Könyvek, Pro Minoritate Könyvek, Kisebbségi Adattár, a Kalligram kiadó könyvei). A rendszeres publikációs lehetőségek és a szakmai műhelyek (Kulturális Antropológiai Munkacsoport, Mercurius Csoport, Balázs Ferenc Erdélyi Tudományos Intézet, Kisebbségkutató Intézet, Teleki László Alapítvány) létrejöttén túl a kutatási kérdések feltevésében is fordulat következett be: a kisebbségi sérelmek feltárása helyett a közösségek és intézményeik működése került előtérbe.¹

A Magyarok kisebbségben és szórványban című kötet összeállítói a két világháború közti hazai kisebbségpolitika legbővebb forrásanyagának, a Miniszterelnökség II. osztálya iratainak (Magyar Országos Levéltár- továbbiakban OL- K 28) feltárására és bemutatására vállalkoztak. Közel 700 oldalon, régióként külön-külön bevezetővel összesen 184 dokumentumot közölnek a szerkesztők: Szlovákia - Bán D. András; Erdély - Diószegi László; Vajdaság - Vinnai Győző; nyugati magyarság Fejős Zoltán.

Romsics Ignác, a kötet főszerkesztője bevezetőjében (mely a kutatási terv kialakulásával, valamint a válogatás és szövegközlés technikájával is foglalkozik) a levéltári anyag válogatásához két szempontot adott meg. Az összeállítók az egyes régiók magyarságára jellemző dokumentumokat kerestek, valamint az ügyosztály munkáját kívánták bemutatni. Ez utóbbival a területenkénti fejezetek bevezetői az utolsót kivéve - nem foglalkoznak. A dokumentumok között sem találunk magára az osztály működésére vonatkozó iratokat, csak névvel vagy anélkül ott készült szakanyagokat. Így az osztály tevékenységét csupán Romsics Ignác ötoldalas hivataltörténeti áttekintése tárgyalja. Ennek jelentős része az osztály létrejöttét ismerteti, annak feladatkörét az információk összegyűjtésében, a döntések megszületésében és a szubvenciók folyósításában nevezve meg. A döntés-előkészítéshez és a közvetítéshez szükséges államigazgatási kapcsolathálónak csak egy részét mutatja be Romsics azzal, hogy szól a Társadalmi Szervezetek Központjához tartozó egyesületekről. A szakanyagok létrehozásában legalább ekkora súllyal vettek részt a húszas évek második felétől az Államtudományi Intézet és a Külügyminisztérium munkatársai (követségi jelentések), valamint határon túli szakértők (Sziklay Ferenc, Flachbarth Ernő, Jakabffy Elemér, Balogh Arthur, Prokopy Imre). A húszas évek közepétől lecsökkent a társadalmi egyesületek közvetítő szerepe, hiszen a határon túli magyar politikusok rendszeresen utaztak Budapestre, illetve a külügyi csatornákat (követség, konzulátus, útlevelekirendeltség) használták fel mondandójuk továbbítására.

Mivel a dokumentumok jelentős része a Külügyminisztériumtól került a Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály (továbbiakban NKO) iratanyagába, jó lett volna tisztázni, hogy milyen volt a munkamegosztás és a személyes viszony (Pataky Tibor és a vonatkozó bizalmas iratokat mindig elolvasó Kánya Kálmán) a két kormányzati szerv között. Persze lehet, hogy nem is igen tudjuk már rekonstruálni, hisz a komoly döntéseket 1931-ig maga a miniszterelnök, Bethlen István hozta. Mindkét intézményből és a személyes találkozókról révén a határon túlról közvetlenül hozzá kerültek a döntés-előkészítés anyagai. A Külügyminisztérium, a Társadalmi Szervezetek Központja, a Népies Irodalmi Társaság

iratanyaga, valamint Szüllő Géza és Bethlen György hagyatéka² alapján valószínűnek tűnik, hogy kisebbségpolitikai ügyekben a Külügyminisztérium készítette elő és közvetítette a miniszterelnök döntéseit, míg a társadalmi helyzetelemzéseket, sajtószemléket és az operatív ügyek intézését az NKO végezte. (A szubvenciók folyósítása egyszerre történt a két csatornán keresztül, de az éves költségvetést-1931-ig-a Miniszterelnökség hagyta jóvá.)

A hivaltörténet nem tisztázza a Tiszti Cím- és Névtárban közölt feladatkörök és a valóságos tevékenység közti különbség okát. Nevezetesen azt, hogy miért nem vállalhatta nyíltan a határon túli magyar ügyek kezelését a Miniszterelnökség, illetve milyen viszonyban volt egymással a hazai nemzeti kisebbségek problémáinak megítélése és a magyar nemzeti kisebbségek érdekében kifejtett kisebbségvédelmi tevékenység.

Az NKO történetét legalább három szakaszra lehet bontani: 1920-1931-ig, 1931-től a revíziós változásokig, majd 1938-1941-től 1944-ig. Ez utóbbi két szakasról szinte semmit sem tudunk meg, miközben - valószínűleg Bethlen távozása után - a döntéshozatali mechanizmusokban, a szubvenciók folyósításában jelentős változás következett be. A negyvenes években a kényszerűséggént kialakult, viszonyossági alapon működő nemzetiségpolitika változásáról sem olvashatunk.³

Romsics Ignác egy másik forrásközlésének a bevezetőjében kitűnő portrékon keresztül mutatta be az amerikai Külügyminisztérium Kelet-Európa-szakértőit.⁴ Épp ezért furcsa, hogy a tárgyalt kötetben még csak életrajzi jegyzetre sem méltatta az NKO munkatársait, pedig Ottlik László egyetemi oktatói tevékenysége és Flachbarth Ernő hatása a hazai nemzetközi kisebbségjogi gondolkodásra megérdemelt volna néhány sort.⁵ Nem a magyar kisebbségpolitika monografikus feldolgozását hiányolom, hanem az alaposabb intézménytörténeti áttekintést, amely nélkül a dokumentumok funkcióját sem lehet pontosan meghatározni.

A kötetben publikált iratok földrajzi arányait nézve (Szlovákia és Kárpátalja 28; Erdély 67; Délvidék 31; Nyugati magyarság 58) kiemelkedően sok dokumentumot közöltek a nyugati magyarságra vonatkozóan. Ha az iratokat tartalmuk szerint társadalmi helyzetrajzokra, kisebbségpolitikai küzdelmeket bemutató anyagokra és sérelemgyűjteményekre osztjuk, kiderül, hogy míg Diószegi és Vinnai a helyzetrajzokra helyezi a hangsúlyt, addig Bán válogatásában a politikai akciókra és a sérelmekre vonatkozó dokumentumok vannak többségben. A Fejős szerkesztette fejezetben pedig fele-fele arányban találunk helyzetrajzokat és ügyek intézésére vonatkozó iratokat. A dokumentumok keletkezését nézve szembeötlő, hogy milyen nagy a bécsi döntések, illetve az 1941 áprilisa utáni anyagok aránya (az erdélyi vonatkozású dokumentumok fele, a többi fejezetek egyharmada). Hogy ez a levéltári anyag minőségéből adódóan, avagy valamilyen más szempont miatt alakult így, arról semmit sem tudunk meg a bevezetőkből. Erről azért volna fontos tudni, mert a két bécsi döntés után egy rövid időszaktól eltekintve már viszonyossági alapon és különböző külpolitikai kényszerek nyomása alatt működött a magyarországi kisebbségpolitika, és ez új helyzet volt a megelőző, egyértelműen kisebbségvédelmi állásponthoz képest.⁶

A szerkesztők a Miniszterelnökség számára készült más levéltári állagokban található szakanyagokat vagy az oda került NKO-levelezést nem közlik, hiszen azok nem a kutatott fondokban találhatóak (K 26; K 28). Kérdéses azonban, hogy az osztály munkatársainak (Flachbarth Ernő, Pásint Ödön és Mikó Tibor) külön kezelt iratanyagát átnézték-e? Bán D. András ugyan közöl egy dokumentumot Flachbarth Ernő töredékes iratanyagából (54-61 .o.), de valószínűleg nem tudott arról, hogy a dossziékra bontott anyag mikrofilmen minden további nélkül hozzáférhető. Ugyanez vonatkozhat a Pásint Ödön által kigyűjtött erdélyi anyagokra. Mert mi mással magyarázhatjuk, hogy Pataky Tibor talán egyetlen fennmaradt koncepciózus írása éppúgy kimaradt a gyűjteményből, mint Balogh Arthur és Jakabffy Elemér tervezetei az erdélyi kérdés rendezésére vagy jó néhány átfogó szakanyag és memorandum.⁷

A nem tematikus, hanem egyetlen forráscsoportot bemutató válogatást azért is nehéz megítélnünk, mert a kötetben nem közölték a vizsgált fondok részletes tartalmát. Az ilyen iratmutató publikálása nem ismeretlen a hazai forráskiadásban.⁸

Romsics Ignác előszavában azt ígéri, hogy az egyes fejezetek bevezetői az adott régió magyarságának helyzetéről és a közölt iratanyagról egyaránt tájékoztatást adnak. Ezzel szemben Bán D. András és Diószegi László érdemben nem foglalkozik a közlendő dokumentumokkal. Fejős bevezetőjében külön részt szentel a közölt iratanyagnak. Vinnai Győző - számomra rokonszenves módon - úgy beszél a két világháború közti jugoszláviai magyar kisebbségről, hogy utal a publikált dokumentumokra. Az adott kisebbségek korabeli helyzetére vonatkozóan a bevezetők nem hoznak új megközelítéseket, kutatási eredményeket. A közölt iratanyag jelentős része 1940 után keletkezett, de a bevezetők a bécsi döntések utáni új helyzetről érdemben nem is szólnak.

A kötet legegyszerűsebb része a jegyzetapparátus. A legtöbb szerkesztői jegyzet a nyugati magyarsággal foglalkozó dokumentumoknál található, míg leggyérebben az erdélyi anyagot jegyzetelték. Az idegen kifejezések feloldása mindenütt megtörtént. Személyekre vonatkozó életrajzi jegyzeteket, Fejöst leszámítva, a többiek csak *egy-egy* esetben alkalmaznak.⁹ Talányos, hogy miközben Nicolae Iorgáról készült életrajzi jegyzet, addig a problémakörhöz szorosabban köthető Iuliu Maniuról, Alexandru Vaida-Voevodról, Constantin Angheliescuról vagy az NKO-val kapcsolatban álló hazai szakértőkről (Jancsó Benedek, Rónai András, Barabás Endre, Rubidó-Zichy Iván stb.) miért nem készültek jegyzetek. Ugyanez vonatkozik a felvidéki és a vajdasági fejezetre is.

Az utolsó fejezet kivételével a dokumentumokban előforduló intézményekhez teljesen esetlegesen kapcsolnak magyarázó jegyzeteket.¹⁰ A dokumentumokra történő visszautalással csak a Vinnai és a Fejős szerkesztette fejezetekben találkozhatunk, de ők sem utalnak a levéltári iratanyag más, nem publikált jelzeteire. A kötetben végig hiányzik az egyes tisztségekre, intézményekre történő utalások feloldása. Az előbbieken nem egy mikrofilológus vágyálmait, hanem az alap kutatás részét képező forráskiadási normákat próbáltam megfogalmazni.¹¹ A kötet ezeknek csak részben tett eleget. Mindezen hiányosságok még a kötet megjelenése előtt kiderülhettek volna, ha szakmai vitát rendeznek a kéziratról vagy kiadják lektorálni. Ezek hiányában a sorozatszerkesztés sem segített - a sorozatszerkesztők ugyanis a kötet összeállítói között szerepelnek.

A munka legnagyobb erényét a dokumentumok közzétételében látom, melyeket így megismerhet a szélesebb közönség, és az egyetemi oktatás is felhasználhatja azokat.

Arra, hogy az egyébként kitűnő szakemberek által összeállított kötet hiányosságai miből erednek, nem adhat választ a korszellemre való hivatkozás, melyben a kutatási programon belül „termelni kell”, határidőre xeroxozni, begépelteni, gyorsan jegyzetelgetni, kiadni: túl lenni a feladaton. Valójában egy sokkal közvettebb problémáról van szó. Romsicsék 1990-ben úgy vágtak bele a kutatásba, hogy „rátalálva” egy jó forrásanyagra, indokolhatóan ebből akartak publikálni, és elsősorban nem a kisebbségtörténeti kutatások egészére, az ennek keretében elvégzendő feladatokra gondoltak. Ha nem ezt teszik, a szerkesztők rengeteg résztémát feldolgozhattak volna, de erre tudtommal nem került sor. Kérdés, hogy az általam nagyra becsült szerzők munka közben nem gondolkodtak-e el azon, hogy az iratanyag értékét csak más forráscsoportokkal és a meglévő feldolgozások problémafelvetéseivel összehasonlítva lehet meghatározni. Ebből azonban az következne, hogy a teljesebb forrásközlés előfeltétele a vonatkozó és elérhető iratanyag regesztaszerű feltárása, és a szelekciónak tematikusnak, nem pedig *egy-egy* állagra vagy földrajzi térségre vonatkozóan kell lennie. Például oktatásügy, az egyes pártok dokumentumai vagy épp az NKO tevékenysége az OL iratanyaga alapján. E nélkül úgy tűnik, hogy a kötet koncepciója kiforratlan, nem lehet tudni, hogyan is illeszkedik és mi újat hoz a magyar kisebbségtörténeti kutatásokba.

Mindezeket azért tartottam fontosnak elmondani, mert a könyv tanulságai számomra mindennapos személyes szakmai problémákat vetettek fel. S úgy gondolom, hogy a magyar kisebbségkutatásban (kisebbségtörténeti vizsgálódás során) az alapkutatások személyi és szakmai bázisa lassan körvonalazódik. Az utóbbi években nagyon reménykeltő bibliográfiai, statisztikai-kartográfiai, kronológiaszerkesztői egyéni teljesítmények után a forráskiadás is tovább fejlődhet. Reménykedem abban, hogy ennek a kritikának nem az lesz az „eredménye”, hogy sebeket ejtek (ahogy ez a korszellemből adódna), hanem a bírálatokkal egymást segítve végiggondolhatjuk saját munkánkat.

Bárdi Nándor

JEGYZETEK

- 1 A recenzió ízlése ellen való, hogy ne adjon egy nagyobb historiográfiai-könyvészeti áttekintést, de az erre vonatkozó részt és a jegyzetapparátust elhagyta, mivel a Regio folyamatosan igyekszik foglalkozni a kérdéssel.
- 2 Magyar Országos Levéltár (OL) K 437; OL P 1077; OSZK Kézirattára Szüllő Géza fond; az OMP bizalmas elnöki iratanyaga, magángyűjteményben.
- 4 *Amerikai béketerv a háború utáni Magyarországról*. Szerk., bev. jegyz. írta Romsics Ignác, Gödöllő Typovent, 1992. 13-61. o. A kötet forráskiadása tartalmilag és módszertanilag mintáértékű.
- 5 Az ügyosztály „nemzetiségpolitikai koncepciójához” például Ottlik László: A kisebbségi kérdés tegnap és ma. *Magyar Szemle* 1936. II. köt. 105-115. o. vagy A magyar nemzetiségi politika feladatai. *Magyar Szemle* 1940. II. köt. 57-65. Átfogóan bemutatja szemléletüket, többek között, az Ottlik László, Flachbarth Ernő, Márfy Albin Államtudományi Intézet, Oszvald György, Elekes Dezső, Mikó Tibor írásait tartalmazó kötet: *Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai*. Szerk. Mártonffy Kálmán, Budapest 1941.
- 6 Épp erről ad megdöbbentő képet a Pásint Ódön (OL K 764 - régebben K 28) hagyatékában található Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve, amelyben, 1940-ben a volt erdélyi kisebbségi politikusok a román nemzetiségpolitikai rendelkezések érvényben hagyása mellett, vagy pl. a román nyelv középiskolai oktatása ellen érvelnek.
- 7 Mikrofilmen az 1532-1538 számú dobozok, de ugyanígy a K 28 más dossziéit is mikrofilmre vették. Az állam történetét bemutatva jó lett volna tisztázni a miniszterelnökségi iratok átrendezésével beállt változásokat, és a mikrofilmre került iratrész régi/új jelzeteit. Ha készülné regesztá, ez is kiderülne. Pataky Tibor: Vázlat arról, hogy a román impérium alá került magyarság részére minő jogállás volna biztosítandó. (1939. március) OL K 764-4. dosszié; Balogh Arthur: Tervezet a visszacsatolandó Erdély autonómiájára (1939) ugyanott. 3., 6., 7.d.; Jakabffy Elemér : Törvényjavaslat az entikai kisebbségekről, Flachbarth Ernő hagyaték K 763 c. dosszié. (F. E. ezt az anyagot már a háború utáni békeelőkészítéshez javasolja.) De ugyanitt található az Államtudományi Intézet által az NKO részére készített több tucat színvonalas szakanyag is.
- 8 *Bethlen István titkos iratai*. Bev. magyarázatokot írta és sajtó alá rendezte Szinai Miklós, Szűcs László. Kossuth. Budapest 1972.
- 9 Hogy nem pusztán a recenzió kekeckedő pikirtségéről van szó, erre egyetlen példa: a 143. oldalon közölt dokumentum Imre Sándor jelentése Papp Antalnak (továbbítva Petri Pálnak). Imre Sándor a Friedrich-kormány oktatási minisztere, majd adminisztratív miniszter. Az irat ellenben tökéletes erdélyi helyismeretről tanúskodik. S ez akkor lenne értelmezhető, ha megtudnánk, hogy milyen viszonyban lehetett Imre Sándor a szintén Hódmezővásárhelyen született Imre Lajossal, a kolozsvári református teológia tanárával, aki ekkor a református fiatalok nevelésügyével foglalkozott. Vagy Imre Sándor színházi szakemberre gondoljunk Kolozsvárról? Papp Antal a Társadalmi Egyesületek Szövetsége központjának tényleges vezetője (maga is kolozsvári) és ő továbbítja az anyagot Petri Pálnak, aki az NKO vezetője. Tehát itt egy hivatali ügymenetről van szó, mely kapcsolatban lehet (?) a Jancsó Benedekék (Népies Irodalmi Társaság) által a román-magyar tárgyalásokra készített szakanyagokkal.
- 10 Mindezt csak olyan intézmények esetében tették meg, amelyek nem kívántak különösebb utánajárást. A mutatókban nem szerepelnek az intézmények.
- 11 Pritz Pál alapvető munkája ebből a szempontból is mérvadó: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918-1945*. Budapest, Akadémiai 1994. 528 o.; A forráskiadás hazai szabályait tárgyalja: A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzata. *Századok* 1920. mellékletként 1-24. p.; Benda Kálmán: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607-1790 közti részének szerkesztési és forráskiadási szabályzata. *Századok* 1974. 2. sz. 436-475. p.; Ember Győző: A levéltári forráskiadás apparátusa. *Levéltári, Közlemények* 1975. 2. sz. 203-219.